PREFAȚA

ULTIMUL CERC AL INFERNULUI

I

Rusia țaristă era denumită închisoarea popoarelor. În ea valurile deportărilor s-au ținut lanț : decembriștii, „democrații revoluționari", narodnicii. Lumea a aflat curînd de închisorile Petru și Pavel, Schlüsselburg, Centrala Aleksandrovski ; a început să se edifice încă din *Rusia anului 1839*, mărturia lui Custine (publicată în 1843) ; și au revelat-o Dostoievski cu *Amintiri din Casa Morților* (1862), Cehov cu *Insula Sahalin* (1895), Tolstoi cu *Învierea* (1899). (O descriere dintre cele mai veridice ne-a lăsat C. Stere, în volumele siberiene — IV și V — din romanul *În preajma revoluției*). A trecut veacul penultim, au trecut răscoalele, condamnările, silniciile lui.

Și a debutat secolul acesta. Cu revoluțiile din 1905, februarie și octombrie 1917. Mai întîi au continuat să fie deportați revoluționarii și opoziționiștii : „socialiști revoluționari", menșevici, bolșevici. Apoi revoluționarii victorioși i-au trimis în pușcării pe cei înfrînți de ei ; după care s-au devorat unii pe alții. Bolșevicii i-au elimniat politic și fizic pe eseriști, pe menșevici — și pe „ceilalți" bolșevici. Stalin i-a ucis pe rînd pe toți cei care îi fuseseră tovarăși, îl serviseră ori se aliaseră cu el. Suspectîndu-i și omorîndu-i cu precădere pe comuniști, a lărgit

treptat aria represiunilor. Moşierilor şi burghezilor le-a asociat o bună parte din ţărănime şi mulţi muncitori. Oricine putea fi arestat, deportat, omorît.

Aşa s-a extins universul concentraţionar. Au fost făurite corespunzătore „organe" represive ; închisorile şi lagărele de „reeducare", detaşamentele de călăi — pentru tot mai multe victime. S-au succedat „securităţile" : VCK, OGPU, NKVD, NGB, MGB, MVD, KGB şi şefii lor : Dzerjinski, Menjinski, Iagoda, Iejov, Beria. Fiecare degrada şi agrava şi mai mult sistemul. A fost amenajat centrul securităţii, Lubianka Mare din oraşul Moscova, şi anexa ei, Lubianka Mică din regiunea Moscova. S-a extins Butîrka, Butîrskaia, în cea mai mare închisoare de anchetare politică din Capitală, adăugîndu-i-se şi închisoarea Lefortovo, loc de suplicii şi execuţii. Insulele Solovki din Marea Albă au încetat să mai găzduiască mînăstiri, metamorfozate în închisoarea Solovki ; împreună cu o filială a ei din Ural, regiunea Perm, lagărul din Vişera, după fluviul cu acelaşi nume. Din Solovki au fost aduşi mulţi deţinuţi să construiască Belomorkanalul, canal ce lega Marea Albă şi Marea Baltică, purtînd numele lui Stalin şi slăvit în epocă pentru virtuţile sale de reeducare.

Dar nici anii douăzeci şi nici începutul anilor treizeci nu atinseseră încă apogeul terorii. Codul penal din 1926 al Federaţiei Ruse conţinea un şir de articole în temeiul cărora „troicile" pronunţau condamnările. Cele 14 aliniate cuprinse în articolul 58, „crime contrarevoluţionare", au prilejuit declanşarea şi înteţirea deportărilor în masă anume pe parcursul deceniului, culminînd în nebunia din 1937—1938. Mai înainte încă s-au creat „condiţiile" trebuincioase. GULAG a ajuns să fie folosit ca termen curent, cei mai mulţi îi ignoră însă calitatea de siglă pentru „Glavnoe Upravlenie ispravitelno-trudovîh lagherei i trudovîi poselenii NKVD SSSR", ceea ce înseamnă în traducere „Administraţia centrală a lagărelor de muncă şi reeducare, a

locurilor de deportare ale NKVD din URSS": Gulag-ul a fost condus de Iagoda şi apoi de Berman. În cadrul lui, ca un sector principal, a fost organizat DALSTROI, întreprinderea de exploatare a zăcămintelor din Extremul Orient. Era vorba de un uriaş ansamblu de lagăre, amenajat acolo sub comanda lui Berzin şi a adjunctului său Garanin, executaţi la rîndul lor după exterminarea a nenumăraţi oameni, prin muncă istovitoare şi făţişe represalii. La Marea Ohotsk, în golful Nagaevo, a fost construit oraşul portuar Magadan; la cîţiva kilometri vest funcţiona Serpantinka, Serpantînnaia, închisoarea de triere şi repartizare a deţinuţilor în întreaga regiune, locul unde „execuţiile lui Garanin" din 1938 aveau să coste numai ele viaţa a 25 000 oameni.

Hei, Kolima, Kolima, / Planetă bizară. / Nouă luni de iarnă, / Numai trei de vară. Din Magadan, Dalstroi comanda toată partea de nord-est a uniunii Sovietice, acea a opta ei parte denumită curent, după respectivul fluviu siberian: Kolîma. Uriaşul teritoriu, adevărat „arhipelag" al oceanului concentraţionar, e prins între Marea Siberiei răsăritene sau Marea Ciukotsk (la nord), Marea Behring (la nord-est) şi Marea Ohotsk (la sud-est), cu o Kolîmă de jos, dincolo de Cercul polar, o Kolîmă de mijloc şi o Kolîmă de sus, de fapt situată mai la miazăzi, pînă la Magadan. O imensă regiune de păduri, brăzdată de fluvii şi cîteva şosele, principalul „traseu" traversînd 2 000 km pe direcţia nord-sud, ramificaţiile lui legînd minele de aur, de cositor, de cărbune, de casiterită, cu întreprinderile de prelucrare a metalelor rare şi auxiliare, cu centrele de prospectări geologice şi cîteva sovhozuri. Imensa majoritate a populaţiei, nu băştinaşi, ci deţinuţi, trudeau pînă la epuizare şi moarte sigură la exploatările aurifere, bogăţia principală a Kolîmei, motiv pentru care au şi fost înmulţite lagărele concentraţionare.

Un timp în ele se mai supraviețuia, apoi condițiile au fost înăsprite pînă la insuportabil. Înrăutățirea s-a produs odată cu valul uriaș de represalii survenit după asasinarea lui Kirov în decembrie 1934. „Marea epurare" a început în 1935 și a culminat în 1938, printr-un șir de răsunătoare procese politice și de nenumărate judecăți sumare, invariabil încheiate cu execuții. În Kolîma au fost expediați „recidiviștii" și „trotkiștii" sau presupușii simpatizanți ai altor grupări „antipartinice", reale ori născocite, toți cei pe care OSO, „Osobîe soveșcianiа", „consiliile excepționale", tribunale *ad hoc* ale securității, înlocuindu-le pe cele obișnuite, îi încadrau în oricare dintre articolele privind „crimele contrarevoluționare": agitație antisovietică, complot antisovietic, element antisovietic, activitate contrarevoluționară, dușmănoasă, trotkistă sau trotkisto-zinovievianâ, de dreapta și de stînga, activitate criminală, element periculos, intenții teroriste, diversiune, spionaj, suspect de spionaj, sabotaj industrial ori agricol, ploconire în fața străinătății (Americii, Occidentului, culturii decadente occidentale), recidivist deosebit de periculos, soție de dușman al poporului, soție de trădător de patrie, membru de familie al unuia sau al celuilalt ș.a.m.d.; respectiv le aplicau „literele" standard care de la un moment dat înlocuiseră sentința individuală: AS — element antisovietic, S — sectant, SI — legături cu străinii, BN — naționalist burghez etc.

Așa, potrivit argoului din lagăr, „cinze'ș'optiștii", „literiștii", „fraierii" (ne-hoții ne-oameni), „prăpădiții", „terminații" au ajuns în „stolîpince" (vagoanele de cale ferată pentru condamnați) în „zonă" (teritoriul, împrejmuit cu sîrmă ghimpată, al lagărului) și au fost puși să muncească în minele aurifere cîte 14 ore pe zi, fără zi de odihnă, cu mîncare proastă și neîndestulătoare, pradă bolilor, rapacității deținuților de drept comun, dar mai ales ferocității

șefilor locali și centrali, care îi împușcau fără milă pe „refuzanți" (adică pe cei ce refuzau să mai muncească).

În timpul și după războiul victorios, la ordinul lui Stalin au mai fost deportați în Asia Centrală, în Siberia, la Kolîma popoare întregi suspectate de trădare, militari căzuți prizonieri, toți cei bănuiți de colaborare cu dușmanul sau de insuficientă fermitate politică, inclusiv foarte mulți intelectuali, îngroșînd rîndurile tehnicienilor, savanților, scriitorilor și artiștilor deportați anterior.

Nu se cunoaște numărul exact al victimelor Gulagului. În 1984 A. Antonov-Ovseenko avansa, într-un articol din revista „Der Spiegel", cifra de 20 de milioane.

II

Varlam Tihonovici Șalamov a ispășit într-un combinat chimic din Uralul de Nord prima sa condamnare la trei ani muncă forțată, 1929—1932, pentru vina de a fi contribuit la editarea clandestină a „testamentului" lui Lenin, cunoscuta scrisoare adresată de acesta conducerii de partid cu recomandarea de a i se retrage lui Stalin calitatea de „secretar general". După a doua arestare, în 1937, Șalamov a fost deportat pentru cinci ani la exploatările aurifere din Kolîma, în 1942 detenția fiindu-i sporită cu încă zece ani, pentru elogierea scriitorului rus din exil Ivan Bunin, laureat al Premiului Nobel. În 1951 a fost eliberat fără permisiunea de a părăsi această regiune siberiană. Abia peste alți doi ani, în 1953, după moartea lui Stalin și executarea lui Beria, s-a putut întoarce la Moscova, unde însă nu i s-a permis șederea pînă în 1956, anul reabilitărilor de după Congresul al XX-lea.

Șalamov și-a consacrat restul vieții prelucrării celor douăzeci de ani de experiență a lagărelor staliniste. La începutul anilor șaizeci a terminat *Povestirile din Kolîma*,

care, neputînd fi publicate în Rusia, au fost tipărite în 1966 la New York.

Construcția volumului e circulară, începe cu sfîrșitul, cu starea de greață a pacientului la un institut de neurologie, care îi reamintește o senzație asemănătoare din prima zi de odihnă în Nord după șase luni de muncă neîntreruptă — declanșînd rememorarea detenției *(Leșinul)*; și se încheie cu revenirea prin Irkutsk la gara Iaroslavski din Moscova, într-un vagon tixit de nenorociți — trăgînd nădejdea să uite cei douăzeci de ani de infern *(Trenul)*. Restul e prins între aceste două impulsuri: de a se salva prin uitare și de a se salva prin mărturie!

Succesivele texte, oricît de personale, fixează cadrul istoric, evenimente și figuri publice. *Comitetele săracilor* — reactualizare ironică a unei denumiri socotite eroice, de după revoluție — relatează existența deținuților din celulele închisorii Butîrskaia, drepturile lor mărunte sau iluzorii, jocurile lor cu „chibriturile", organizarea ajutorării celor fără bani de către cei cu mijloace de a procura oarecare bunuri în cîte o „zi de prăvălie". *Un ecou în munți* descrie lagărul din Ural din prima detenție a autorului. Împreună cu el este închis și Stepanov, comandant bolșevic în timpul războiului civil. Pe Stepanov l-a denunțat fostul său subaltern Greșnev: l-a făcut fugit pe eseristul Antonov, organizatorul „antonovșcinei" antibolșevice din regiunea Tambov — căci înainte de revoluție cei doi fuseseră la propriu înlănțuiți, unul de altul, la închisoarea Schlüsselburg. Foști tovarăși ajunși dușmani; iar acum, aici, oameni cu convingeri opuse, închiși laolaltă. Autorul îl va reîntîlni pe fostul său coleg de muncă forțată în piața moscovită Strastnaia: în 1933 se va mai dărui cîte unora libertatea.

Nu și în 1937—1938. Aflăm *Cum a început* sfîrșitul, marea teroare și momentele ei de vîrf, înrăutățirea fa-

tală a situației din toate lagărele și mai cu seamă de la **Kolîma**. Și mina „Partizanul" e împînzită brusc de o puzderie de soldați și de neiertătoare escorte. De-acum se moare în masă de foame, frig, boli și bătăi. Nimeni nu se mai află în siguranță. Cad la rînd victimă represiunilor și șefii mutați din Solovki și de pe Vișera la Magadan, un Eduard Berzin, întemeietor al Kolîmei concentraționare, împușcat ca spion japonez, un colonel Garanin, ucis pentru același motiv născocit, după ce el însuși executase pentru vini imaginare mii de oameni.

Abia acum, cu acest episod intrăm în ultimul cerc al infernului, substanța intimă a povestirilor, rezumată laconic: „Au fost martiri, nu eroi". Anul 1938 revine încă deseori în descrieri ca fiind cel mai coșmaresc. Dar și în anii războiului și în perioada postbelică trenurile și vapoarele continuă să transporte condamnați. La 5 decembrie 1947 sosesc la Magadan cu un vapor trei mii de oameni degerați. După 17 ani doctorul Kubanțev va voi să uite ciopîrțirea lor la secția chirurgicală a spitalului — precum voise Ponțiu Pilat din povestirea lui Anatole France să uite de Hristos *(Procuratorul Iudeii)*. Și așa, înaintînd an de an, ajungem la moartea lui Stalin, care însă nu produce asupra deținuților impresia cuvenită, și la „cereasca voce" anunțînd din megafoane, la minus 50° de grade, reabilitarea „medicilor asasini", după care este arestat Beria, ceea ce îi dă în fine personajului *alter ego* al autorului impulsul cuvenit pentru a începe ultimul său calvar; după 17 ani la Kolîma obține eliberarea, biletul de avion spre Iakutsk și cel de tren la Irkutsk *(Alergînd după fumul locomotivei)*.

Coborîm dintr-un cerc al infernului într-altul, ghidați de Șalamov, victimă și mărturisitor. Istoria, cu datele ei precise, e răsfrîntă în viața măruntă a deținuților, cu sumedenie de crunte detalii. Frigul și foamea; diareea, distrofia și demența. E îngrozitoare munca în minele de aur.

Minus 40, 45, 50 grade iarna, mîncare mizerabilă ce, nu regenerează energia decît o oră, două; vara doar minus 30, se munceşte în schimb fără zi liberă, pînă omul ajunge un „prăpădit", moare sau e ucis. Ieşirea? Să nimerească primăvara la colectarea cetinii de jneapăn, pentru „combinatul de vitamine", unde se face greţoasa şi inutila licoare administrată cu forţa deţinuţilor, în locul măceşelor neculese *(Huzur)*. Să se prefacă meseriaşi, ca Potaşnikov sau Grigoriev, cînd îi lasă puterile, pentru a cîştiga prin bunăvoinţa lui Arnström timp pînă a treia zi, pînă ce temperatura va sălta la numai minus 30 de grade, iarna luînd sfîrşit *(Dulgherii)*. Să se automutileze, precum Kolea Rucikin, pierzîndu-şi mîna dreaptă şi să fie internat pentru două binecuvîntate luni la spital, unde îi poate relata infirmierului păţania, într-un timp bine drămuit ca să mai tragă un fum, două din chiştocul acestuia *(Businessmanul)*; sau ca Andreev, care reuşise să-şi nenorocească picioarele şi ajunge cu arsuri grave la spital, tocmai la terminarea războiului, în 1945 *(Mai)*. Mai poate încerca şi să pună mîna pe cîte o raţă, de astă dată prinsă într-o copcă, să facă rost de ea nu pentru sine, deţinut nenorocit, ci pentru şeful de echipă, care ar da-o şefului de lucrări, care ar dărui-o soţiei şefului cel mare *(Raţa)*. Dar îmbunarea superiorilor e aproape imposibilă, confirmînd dictonul de lagăr: „Azi e rîndul tău la moarte — al meu e mîine". Krist e dat în subordinea lui Kostocikin, şeful unei brigăzi de muncă în continuă scădere. Kostocikin-junior fusese condamnat ca MF, „membru de familie", după întoarcerea din viaţa privilegiată de la Harbin — oraş aflat sub administraţie chineză, iar apoi japoneză — şi după executarea tatălui său. Acum, pe brigadierul Kostocikin îl şantajează Minea Grecul, şeful borfaşilor, iar el însuşi îl escrochează pe Krist, însuşindu-şi cele 50 de ruble repartizate subalternului. Cînd acesta îi cere bani din cont, îl loveşte năprasnic şi, beat, îşi pune

locțiitorul, pe fostul profesor de istorie, să danseze spre a-l distra *(Un artist al lopeții)*. N-are rost ca cineva să muncească bine. Păcatul cel mare e să-i pună pe alții să muncească. Omul trebuie să evite să devină brigadier, cu atît mai mult șef mai mare; viața sa mai ușoară ar plăti-o cu viața ucigător de grea a celorlalți. Pe Krist îl mai întîlnim, de altfel, ca sanitar asuprit de infirmierul său, într-o baracă din care tot încearcă să ajungă la spitalul din apropiere. „Spitalul trebuie să-l meriți", îi spune însă măruntul călău. Reușește totuși să-l înșele și e reținut ca bolnav de pelagră *(La spital)*.

Șalamov însuși a lucrat ca infirmier și în diverse spitale de lagăr. În rememorările lui apar și doctori. Unul e Kuzmenko, jucînd șah cu figurile făcute de sculptorul Kulaghin, la Butîrka, în 1938, din pîine mestecată cu salivă. Lipsesc însă două figuri, devorate în final de sculptorul înnebunit de foame. Figurile ilustrează nu întîmplător o fostă „perioadă de restriște" a Rusiei, de la întîlnirea veacurilor XVI și XVII, asemănătoare cu cea actuală; după cum și regele alb, „Primul Impostor", istoric neidentificat, trimite la un altul din contemporaneitate, nenumit dar recunoscut de toți *(Șahul doctorului Kuzmenko)*.

Dintre cele trei povestiri obligatoriu a fi menționate mai apăsat, una, *Nopțile atice*, se desfășoară tot la spital. Personajul-autor lucrează acolo după ce a absolvit cursurile de infirmier. El meditează, pe urmele lui Thomas Morus, asupra celor patru plăceri interzise în lagăr: potolirea foamei, satisfacția erotică, urinarea și defecația. Le detaliază cu toată gravitatea: „Tema vieții în lagăr" „niciodată nu va fi obiect de umor", „niciodată oamenii nu se vor putea apropia zîmbind de cuptoarele din Dachau, nici de defileele de la Serpantinnaia". „Terminatul" Serioja Klivanski, fost coleg de studenție și fost violonist la Teatrul Stanislavski, nu-și poate face nevoile la minus 60 grade și e cît pe-aci să fie declarat sabotor. Nu poți

urina, nu poți defeca și nici n-ai ce, foamea te însoțește permanent, de ea nu vei uita nici în libertate (15 ani cartofii au fost un aliment necunoscut pentru povestitor). Brusc, acestor patru trebuințe autorul le adaugă o a cincea, poezia. Și urmează — în plină grozăvie — pagini de elevație, în sala de pansamente din spital, unde Dobrovolski, Portugalov și el organizează în taină „nopțile atice", recitînd versuri ale poeților ruși de la începutul secolului douăzeci, din mult îndrăgita de ei „epocă de argint" — pînă cînd doctorul Doktor (întovărășit de fostul ofițer român, infirmierul Pomană) surprinde cenaclul nocturn și îi interzice activitatea.

Oratie funebră e un alt text cutremurător. Aici apare de fapt pentru prima oară Serioja Klivanski, colegul din primul an de studenție, reîntîlnit după douăzeci de ani în celula de tranzit a închisorii Butîrskaia, într-o zăpușeală de nesuportat, prefațînd congelarea din Nord. Apoi a murit și el. „Toți au murit..." Cine ? Intelectuali și țărani, un organizator al Comsomolului și un fost consilier al lui Kirov, un cominternist francez și altul olandez, un șef de brigadă și un bătăuș înfometat, fostul colonel și „pointistul", „prieteni ai poporului" dintre hoții recidiviști și „dușmanii poporului" dintre cinze'ș'optiști. Cărutașul Glebov, fost profesor de filosofie, ar dori să ajungă acasă, altul ar prefera măcar închisoarea, unde e mai multă libertate (depinde dacă nu se bate, îl avertizează colegul), altul vrea să fie un ciot, fără mîini și picioare, ca să aibă puterea „să-i scuip drept în față pentru tot ce fac ei cu noi". O „oratie funebră" excepțional ritmată, renăscîndu-le parcă pe ale lui Bossuet, pe un alt tărîm de viață și moarte, în care nu mai contează cine ce a fost și nici dacă a nimerit în infern ca eserist, stalinist, trotkist sau violonist, ca vinovat pentru ceva sau întru totul nevinovat.

În fine, lunga relatare a tentativelor eşuate de evadare, din *Procurorul verde*. Sînt temporare „eliberări pronunţate de procurorul verde" din taigaua fără de sfîrşit. Borfaşii nu evadează. Evadează numai politicii, rar de tot în „epoca de aur a Kolîmei", dinainte de înăspririle operate de Iejov în 1938. A avut loc totuşi evadarea inginerului chimist Krivoşei, relatată pe larg. „E imposibil a evada din Kolîma", „din Extremul Nord nu există scăpare". Mai cu seamă în primul an de detenţie, cînd nu sînt de tot zdrobiţi, unii încearcă însă să-şi taie drum prin taiga, nu atît spre strașnic păzita strîmtoare Behring, graniţa americană, cît spre Iakutsk. Fugarii sînt prinşi, un timp fără spor de pedeapsă, apoi li se adaugă alţi ani sau sînt pe loc împuşcaţi. Cea mai spectaculoasă evadare postbelică, a fostului locotenent-colonel Ianovski şi a tovarăşilor săi de front, se transformă într-o adevărată bătălie cu hăituitorii, în care mor sau se sinucid pe rînd toţi fugarii...

„Ceea ce am văzut eu, omul nu trebuie să vadă şi nici măcar să ştie", se conchide în *Oraţia funebră*. Scrisorile către Soljenîţîn din 1962—1964 variază ideea, mereu ilustrată şi chiar formulată în povestiri: „lagărul e o şcoală negativă prin care fiinţa umană nu trebuie să treacă nici barem o oră şi pe care nu trebuie să o vadă nici măcar un minut"; „nu uitaţi că [...] lagărul e o şcoală negativă pentru oricine, din prima pînă în ultima zi"; „în condiţii de lagăr oamenii nu rămîn niciodată oameni..." De aceea ajunge *Procurorul verde* la observaţia că şi canibalul, care îşi ia cu sine în evadare jertfa, este un om ca oricare altul — ca oricare altul din lagăr! Căci lagărul îi deformează pe toţi, pe călăi fiindcă sînt călăi şi pe victime fiindcă sînt victime. Nu există „reeducare", ci doar degradare. Un om care nu se gîndeşte decît la mîncare, căldură şi somn, care n-are în faţă decît supravieţuirea de o zi, are un psihic ireversibil modificat, numai

în rău, în nimic bun. Aceasta este „teza" privitoare la obiectul descris. Cum să ajungă descrierea subiectivă la o „antiteză" cathartică ?

În nici un caz nici prin neadevărul scriitorilor de lagăr la modă (Diakov, Șelest, Aldan-Semionov). Nu prin înfrumusețare ; nu prin „literatură". Analizînd în detalii nuvela lui Soljenițîn *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, Șalamov își precizează implicit metoda. Trebuie să fii „veridic", „foarte exact, foarte autentic". În condiții în care „realitatea față de adevăr este imensă", el se va consacra adevărului, adică retrăirii veridice a faptelor. Aceasta îi pare ultima, de-acum singura citadelă a „realismului". Proza lui va fi „trăită ca document". Formula cuprinde două componente topite organic : documentul și sufletul. „Sînt un cronicar al propriului meu suflet. Atît".

Șalamov a fost și a rămas însă intelectualul umanist, preocupat cu deosebire de tragedia intelectualilor umaniști. Multe din personajele sale sînt foști profesori de limbă și literatură, filosofie și istorie. Deși nu au voie să scrie versuri, sub amenințarea cu cea mai aspră pedeapsă, ei reține și recită poezii. Sînt prin fire invizibile legați și de poeții, scriitorii, artiștii exterminați.

Șalamov li se adaugă acestora — și se salvează prin arta sa. Cititorul *Povestirilor din Kolîma* poate cu greu reprima o *fata morgana :* de parcă Varlam Tihonovici de aceea și-ar fi asumat cei douăzeci de ani damnați pentru ca să ne relateze ceea ce un Pilniak, Mandelștam sau Babel nu ne-au mai putut spune.

III

O succintă cronologie și, în consecință, un calcul sumar De la Revoluția din Octombrie pînă la moartea lui Lenin : șase ani și jumătate. Război civil și „noua po-

litică economică". În timpul celei din urmă au mai coexistat diferite orientări estetice, ideologice chiar, deşi a avut loc şi un prim mare val de emigrări. Stalin : douăzeci şi nouă de ani. El s-a folosit de Jdanov încă în 1934, la primul Congres al scriitorilor, pentru a impune „realismul socialist" ; l-a asmuţit pe acelaşi în 1946 împotriva creatorilor : Zoscenko, Ahmatova, compozitori, cineaşti. După aceste două momente, a reprimat în masă „maeştrii culturii" neconvenabili sistemului. Numai în anii războiului s-a produs o paradoxală dar explicabilă destindere ideologică. Stalin a murit în 1953, Hruşciov a fost înlocuit cu Brejnev în 1964. Între timp s-a produs „dezgheţul" — denumit astfel după o povestire a lui Ehrenburg — ulterior retractat de însuşi iniţiatorul său şi al demascării „cultului personalităţii" la Congresul XX. Brejnev simbolizează — laolaltă cu scurtul interregn al celor doi urmaşi din gerentocraţie, Andropov şi Cernenko — douăzeci şi unu ani de „stagnare", fatali pentru Uniunea Sovietică. Din 1985 Gorbaciov a reuşit să impună o crescîndă „transparenţă" şi în viaţa spirituală a ţării ; comisia lui Aleksandr Iakovlev a dus pînă la capăt reabilitările începute şi întrerupte sub Hruşciov ; dar după şase ani şi ceva, lichidarea puciului din august 1991 s-a dovedit a fi doar începutul sfîrşitului...

Au fost trei scurte răstimpuri de oarecare pluralism — două lungi etape „monolitice". Ultimele au însumat exact cincizeci de ani (29 + 21). „Îngheţul" n-a echivalat, desigur, cu absenţa valorilor. Dar dintre ele multe aparţineau „celeilalte culturi", blamate de oficialităţi şi care abia sub Hruşciov — mai timid — şi sub Gorbaciov — mai decis — a putut fi recuperată. Este şi cazul lui Şalamov. La capătul a 17 ani teribili, a fost eliberat după moartea lui Stalin. Sub Hruşciov nu i s-a publicat decît cîte ceva din versuri. *Povestirile din Kolîma* au luat. sub Brejnev,

calea exilului, pentru a fi doar în ultimii ani republicate acasă. Dar autorul lor a murit prea devreme, în 1982.

Destine caracteristice. Lumina tiparului au văzut-o mai întîi în Occident, inclusiv în rusește, *Doctor Jivago* (Pasternak), *Pavilionul canceroșilor* și *Primul cerc* (Soljeniţîn), *Recviemul* (Ahmatova), *Viață și destin* (Grossman), *Cevengur* și *Kotlovan* (Platonov) și foarte multe alte opere de seamă. „Înghețul" brejnevist a constrîns pe mulți dintre autorii încă în viață să emigreze (al treilea val, după cel intermediar, de după război), sporind cultura rusă paralelă din America și Europa de Vest. A plecat și Soljeniţîn, căruia Tvardovski reușise să-i publice în revista sa, „Novîi mir" — cu acordul lui Hrușciov — povestirea *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, urmată de cîteva texte mai scurte.

Marea recuperare și a autorilor stabiliți între timp în Occident și a celor morți în Rusia a fost amînată, așadar, pînă după 1985. Abia acum a venit și timpul republicării literaturii de lagăr : *Arhipelagul Gulag* (Soljeniţîn), *Itinerar abrupt* (Evghenia Ghinzburg), ca și volumele lui Șalamov. Lor li s-a adăugat și memorialistica integral sau parțial legată de represaliile staliniste, precum *Amintirile* Nadejdei Mandelștam despre soțul ei exilat și ucis, urmate de o *A doua carte* consacrată antecedentelor aceleiași mult încercate vieți. Au fost treptat publicate și operele uitate sau necunoscute ale scriitorilor martirizați, ca poeții Nikolai Gumiliov, Nikolai Kliuev, Osip Mandelștam, prozatorii Boris Pilniak, Artiom Vesiolîi, Isaac Babel ș.a. S-au întors în țara lor de baștină și culegerile de cîntece adunate de la deținuții lagărelor. Aceleiași teme i-au fost consacrate savante exegeze, chiar un amplu și migălos *Dicționar al Gulag-ului*, scris în rusește de Jacques Rossi, el însuși deportat între 1939 și 1961 (volumul a fost editat în limba rusă la Londra în 1987).

Şalamov se înscrie astfel, cu poezia şi proza lui, într-un uriaş şuvoi beletristic, memorialistic şi ştiinţific consacrat universului concentraţionar stalinist (şi, în diminuare, brejnevist). Acest şuvoi se varsă în literatura rusă a secolului, o completează, înnobilează, îmbogăţeşte ; totuşi, nu o acoperă în întregime. Amendamentul este important, deoarece la ora actuală tocmai ea, „cealaltă cultură", cum am numit-o, a acaparat interesul cititorilor. E un firesc act de compensare şi corectare a gravelor lacune de odinioară — din Rusia şi din alte foste „ţări socialiste". Dar o privire însumatoare se cuvine să ia act de ansamblu. Ce se omite acum din el ? Mai puţin, desigur, acele producţii literare ruseşti elaborate în Occident, care au continuat modele clasice şi cele din „perioada de argint" a începutului noului veac, fără însă a se fi angajat într-o confruntare directă şi obsesivă cu puterea sovietică ori cu teroarea stalinistă : e suficient să evocăm marea proză (rusă şi engleză) a lui Vladimir Nabokov şi marea poezie a Marinei Ţvetaeva. Dar mulţi creatori, şi nu neapărat dintre cei neimportanţi, au rămas în Rusia şi au continuat să se manifeste acolo. Unii au denunţat totalitarismul, alţii nu. Unii n-au împărtăşit idealurile şi iluziile socialismului, alţii le-au împărtăşit.

Numai cîteva exemple. În povestirile lui satirice şi în *Maestrul şi Margareta* Mihail Bulgakov supune sistemul criticii neiertătoare. Andrei Platonov operează mai degrabă o „autocritică" artistică din interior, de pe poziţiile adepţilor şi victimelor utopiei comuniste. Dar Şolohov în *Povestirile de pe Don* şi în *Pe Donul liniştit ?* Ele zugrăvesc războiul fratricid cu o crîncenă obiectivitate, dar şi cu o nedisimulată simpatie pentru învingători. Situaţia e caracteristică şi pentru *Armata de cavalerie* (Babel) sau *Înfrîngerea* (Fadeev). Şi ar fi o eroare dacă ne-am limita la consemnarea erorilor pe care aceşti scriitori le-au comis în viaţa publică — atunci, dar mai degrabă ulterior : ultraconformis-

mul ultraconservator al lui Şolohov ; compromisurile lui Babel (întors însă la moarte sigură, de bună voie, dintr-o ultimă călătorie pariziană) ; actele nedemne ale lui Fadeev din fruntea obştei scriitoriceşti (dar pentru care s-a şi omorît, pe catafalc iertat fiind de Pasternak). Oare Pasternak însuşi n-a făcut concesii ? A evitat el — şi alţii ca el — cu totul ambiguităţile vieţii şi artei ?

Ne solicită cel puţin două întrebări. Prima : cum se îmbină convingerile cu creaţia, în opere încă valabile ? A doua : cum se degradează arta pe măsura conformismelor ? Nici unul dintre răspunsuri nu este lesne de dat. Din oponent al lui Lenin de după revoluţie, Gorki a ajuns în final adept (de fapt ostatec) al lui Stalin. A acumulat numeroase cedări grave. Înseamnă că *Arţamonovii*, *Egor Buliciov*, *Vassa Jeleznova* (în a doua redactare) şi *Viaţa lui Klim Samghin* nu mai au valoare ? Maiakovski a devenit tribun al revoluţiei. Poemele, dramele, versurile lui tîrzii să fie oare mediocre ? N-au presupus aşa ceva nici măcar cei din tabăra adversă, continuînd, ca Ţvetaeva, să-i admire arta. De altfel, compromisuri şi erori puteau comite şi unii, şi alţii. S-au sinucis atît Maiakovski cît şi Ţvetaeva. Literatura rusă e plină de tragedii. Cel puţin în raport cu ele să nu fim partizani.

Între „ai noştri" şi „nu ai noştri" oficialităţile însele trasau sinuoase linii de demarcaţie, operînd transferuri dintr-o categorie într-alta, de obicei din prima în cea de a doua, cîteodată şi invers. Fondul problemei este însă măsura în care pînă şi un artist angajat de partea puterii (din convingere sau din oportunism) îşi poate salvgarda valoarea. Să depăşim pentru o clipă sfera literaturii. Şostakovici, mereu „denunţat" pentru „cacofonie în loc de muzică", a compus şi cîte o lucrare conformistă, alături de altele cît se poate de curajoase. Un personaj al lui Soljeniţîn demască oportunismul lui Eisenstein faţă de Stalin din *Ivan cel Groaznic* — film totuşi excelent şi, pe

deasupra, profund neagreat de dictator. Meierhold a fost un experimentator nonconformist sub raport estetic; a fost marginalizat în favoarea mai conservatorului Stanislavski, apoi eliminat și fizic. Exemplele ar fi ușor de înmulțit.

De ce aceste sublinieri? De dragul unui tablou final cît mai complet, în care o nedreptate să nu înlocuiască alta. E limpede pentru ce acceptă Șalamov, după atîtea suplicii îndurate, doar puțini artiști dintre contemporanii săi, aproape exclusiv dintre supraviețuitorii lagărelor. Dar, după cum poeții n-au urmat formula „după Auschwitz nu se mai pot scrie versuri", tot astfel romancierii nu vor accepta opinia lui Șalamov despre imposibilitatea, după Kolîma, a romanului. S-ar putea ca el să aibă mai multă dreptate decît se presupune astăzi în asprul verdict asupra romanului *Doctor Jivago*. Dar, în orice caz, *Petersburg* de Andrei Belîi, fiind un mare roman rus, nu este și ultimul. Că *Pe Donul liniștit* nu intră în vederile lui Șalamov e iarăși de înțeles. Dar el nu avea cum să cunoască *Viață și destin*, cu manuscrisul „arestat" de securitate și publicat în Vest doar după moartea și a lui Grossman, și a lui Șalamov. Iar romane vor mai urma, despre experiența lagărelor și nu numai despre ele...

Varlam Șalamov rămîne un excepțional martor al unui nou infern dantesc. Cronicar al propriului suflet, el este și un cronicar al timpului său. În *Povestirile din Kolîma* documentul și arta fuzionează perfect. Iată o performanță în spiritul vremii; pentru care era nevoie de un creator capabil să transfere grozăviile vremii în lumina spiritului.

septembrie 1992

ION IANOȘI